

یادداشتی درباره «مقدمه بر تصحیح جدید مثنوی»

محمد افشین‌وفایی^۱، پژمان فیروزبخش^۲

حُسن ابتدای مجله نوپای مطالعات آسیای صغیر مقاله ممتّع استاد ارجمند، دکتر محمدعلی موحد بود درباره تصحیح تازه‌ای که از مثنوی معنوی کرده‌اند و امیدواریم هرچه زودتر به زیور طبع آراسته شود.^۳ بخشی از این مقاله به معرفی نسخه‌های خطی کهن مثنوی که اساس تصحیح ایشان قرار گرفته است اختصاص دارد. یکی از این نسخ خطی را که، به لحاظ قدمت، ششمین نسخه خطی دفتر چهارم مثنوی و فعلاً قدیم‌ترین نسخه این کتاب در ایران است، نویسندگان این سطور با مقدمه‌ای مفصل به چاپ عکسی رسانده‌اند.^۴

رقم کاتب یا، به اصطلاح، انجامه نسخه یادشده در اثر فرسودگی و در صحافی مجدد آسیب دیده و قسمتی از آن بریده شده است. آنچه باقی مانده بدین قرار است: «تمام شد روز شنبه چهاردهم ماه رمضان المبارک سنه احدی ...» / کتبه العبد الضعیف الفقیر المحتاج الی رحمۃ اللّٰه تعالیٰ / ... (؟) ابن (؟) المولوی المواجدی (؟) [...]»^۵. ما در مقدمه خویش، به سه قرینه، حدس زده‌ایم که تاریخ کتابت نسخه باید چهاردهم رمضان سال ۷۰۱ باشد: (۱) رقم یکان سال کتابت «احدی»

۱. عضو هیئت علمی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

۲. دانشجوی دکتری ایران‌شناسی دانشگاه هامبورگ

۳. محمدعلی موحد، «مقدمه بر تصحیح جدید مثنوی»، نامه فرهنگستان، مطالعات آسیای صغیر، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۱۱-۵۲.

۴. مثنوی معنوی، دفتر چهارم، چاپ عکسی نسخه خطی شماره ۲۹۴۲ مرکز احیاء میراث اسلامی، کتابت ۷۰۱ق، به کوشش محمد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۹۴.

۵. آنچه درون قلاب آورده‌ایم در برش کاغذ از بین رفته و سه نقطه‌هایی که بیرون از قلاب گذاشته‌ایم موضعی است که مرکب رنگ باخته و ناخوانا گردیده است.

است و از میان سال‌های ۶۸۱، ۶۹۱، ۷۰۱، ۷۱۱، ۷۲۱، ۷۳۱ و... به احتمال قوی، در سال ۷۰۱، چهاردهم رمضان مصادف با روز شنبه بوده است؛ (۲) طول مسطر انجامه به اندازه طول هر دو مصراع متن است و، پس از کلمه «احدی»، جای خالی فقط به اندازه نوشتن یک کلمه، یعنی «و سبعمائه» وجود دارد، نه بیشتر؛ (۳) وجنات نسخه گویای این است که تاریخ کتابتش نمی‌تواند از ثلث اول قرن هشتم ق دیرتر باشد.^۱ سپس درباره قرینه اول، این توضیح را آورده‌ایم که، مطابق محاسبات نرم‌افزاری، ۱۴ رمضان ۷۰۱ روز یکشنبه بوده است، اما ما با احتساب خطاهای معمولاً یک‌روزه نرم‌افزار و با عطف توجه به دو قرینه دیگر، در مجموع، سال ۷۰۱ را محتمل‌تر از بقیه احتمالات دانسته‌ایم.^۲

استاد موحد همین مسئله را که ۱۴ رمضان ۷۰۱ مصادف با یکشنبه بوده است، نه شنبه (آن‌هم مطابق محاسبات نرم‌افزاری) تکرار کرده، نوشته‌اند: «اما اصل اشکال آنجاست که محققان مذکور در قرائت دو کلمه آخر انجامه اشتباه کرده، 'الواجدی' را 'المواجدی' خوانده و جلو آن علامت سؤال گذاشته‌اند. قرائت درست این کلمه ثابت می‌کند که کاتب در زمان چلبی حسام‌الدین واجد این نسخه را نوشته است. چلبی واجد برادر چلبی عابد است که پس از وفات او در محرم سال ۷۳۹ ریاست مولویان را بر عهده گرفت».^۳

انتظار می‌رفت استاد موحد با خواندن مقدمه ما درمی‌یافتند که کار چاپ عکسی را سرسری نگرفته‌ایم و بدین آسانی در چنین جای بااهمیتی دچار بدخوانی نشده‌ایم. ما برای رفع بعضی غوامض، که اتفاقاً مهم‌ترینشان دیدن انجامه و خواندن نام کاتب بود، به قم سفر کردیم و نسخه خطی را به دقت از نزدیک بررسی کردیم. کلمه آخر نام کاتب، وقتی به اصل نسخه بنگرید، «المواجدی» یا به احتمال ضعیف‌تر — چنان که در مقدمه گفته بودیم — «المواجدی» خوانده می‌شود. علامت سؤالی هم که در متن انجامه پس از این کلمه گذاشته‌ایم ناظر به همین تردید بوده، نه تردید میان قرائت «المواجدی» و «الواجدی». اگر خوانندگان به عکس بزرگ‌نمایی شده‌ای که در اینجا آورده شده است نیک بنگرند (← تصویر ۱)، متوجه خواهند شد که در انتهای الف حرف لام، پیش از آنکه به حرف واو برسیم، حرف میم به صورت برجستگی دایره‌مانندی نمایان است و این دقیقاً همان حرکتی است که در جزء «لمو» در کلمه پیشین (المولوی) نیز دیده می‌شود.

۱. ← مقدمه ما بر چاپ عکسی، ص بیست و سه.

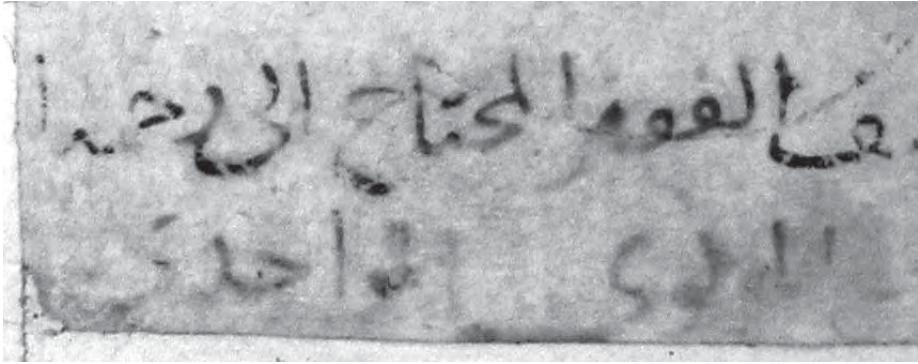
۲. ← همان‌جا، زیرنویس ۴۹.

۳. موحد، همان، ص ۲۱.

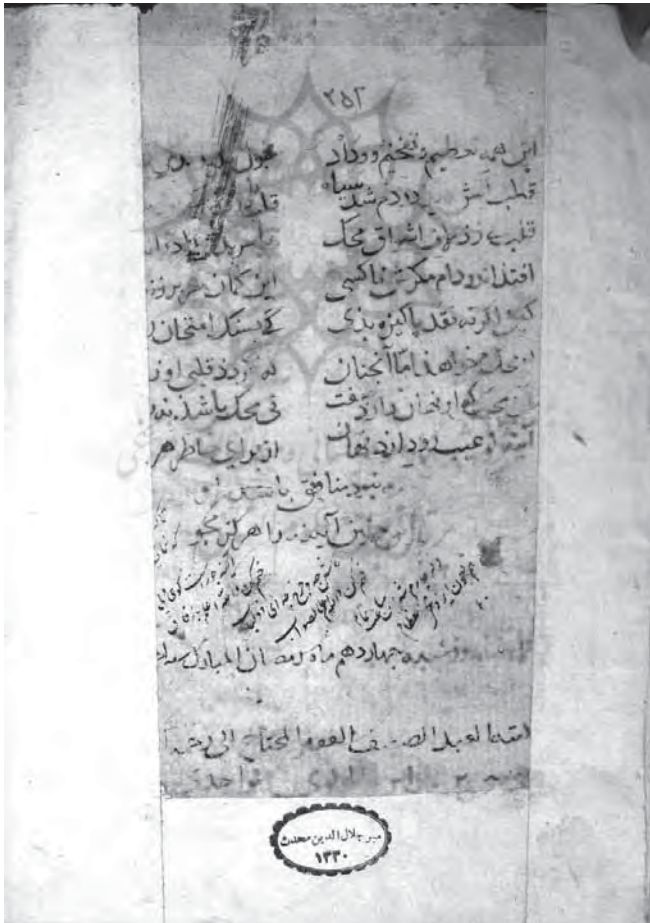
باز اگر خوانندگان عکسِ صفحهٔ آخر نسخهٔ خطی را ملاحظه کنند (← تصویر ۲)، می‌بینند که سطر بندی انجامه به گونه‌ای است که هم سطر اول (تمام شد...)، هم سطر دوم (کتبه العبد...) و هم احتمالاً سطر سوم مشخصاً از همان نقطه‌ای آغازیده‌اند که ابیات متن شروع شده، و در این نوع مسطر بندی معمولاً چنین انتظار می‌رود که پایان سطرهای انجامه نیز برابر با انتهای ابیات متن باشد. در این صورت، فضای باقی‌مانده پس از کلمهٔ «احدی» به اندازهٔ نوشتن یک کلمه که آن هم رقم صدگان باشد بیشتر نیست. این البته چیزی است که بر سرش نمی‌توان قسم خورد، اما باید توجه داشت که در این قبیل حدسیات سروکار با احتمالات است و حدسی که ما مطرح کرده‌ایم محتمل تر می‌باشد.

ذکر یک نکته نیز در محاسبات گاه‌شماری ضروری می‌نماید. در چند سال گذشته که سروکار بیشتری با نرم‌افزارهای تبدیل تاریخ داشته‌ایم، به تجربه دریافته‌ایم که تقریباً هیچ اعتمادی بدانها نمی‌توان کرد و برای چنین مسائلی جزئی ناگزیر باید دست به دامان شواهد عصری شد. این شواهد اغلب بر دو گونه‌اند: یا کاتبی در انجامهٔ نسخه‌ای تاریخ اتمام کتابت را با ذکر روز نوشته، یا در کتب تواریخ گاه از واقعه‌ای با تاریخ دقیق و با ذکر روز هفته یاد شده است. اعتبار شواهد گونهٔ دوم بسته به مأخذ متفاوت است و همیشه قابل اطمینان نیست. در شواهد گونهٔ اول نیز تضمینی نیست که کاتب بری از خطا بوده باشد؛ لذا برای اطمینان خاطر، بهتر است شواهد را، به اصطلاح، دوقبضه کرد. پس تا پیدا شدن چنین شواهد قرص و محکمی، باید شکیبید و به حدس و احتمال دلخوش بود. عقیدهٔ ما همچنان این است که خط و صفحه بندی نسخه حاکی از تعلق آن به اوایل قرن هشتم هجری است و نه تاریخی پس از سال ۷۳۹ق، یعنی مثلاً سال ۷۴۱ق یا دیرتر.

یک مطلب فرعی دیگر بگوییم و این یادداشت را کوتاه کنیم. استاد موحد، در معرفی نسخه‌ای از دفتر چهارم مثنوی (شمارهٔ ۲۰۳۶ موزهٔ مولانا در قونیه) که فاقد انجامه است، قول محققانی را آورده‌اند که معتقدند این نسخه به خط سلطان ولد فرزند مولاناست. پایهٔ استدلال این محققان شباهت خط نسخهٔ مذکور با نسخه‌ای از دفتر ششم مثنوی (شمارهٔ ۱۸۲ از مجموعهٔ حضرت خالد در کتابخانهٔ سلیمانیه) است که رقم «محمد بن محمد بن محمد البلخی» دارد. ما در مقدمهٔ چاپ عکسی سابق الذکر، با مقایسهٔ این دو نسخه، نشان داده‌ایم که نسخهٔ موزهٔ قونیه ممکن نیست به خط سلطان ولد باشد.

تصویر ۱

تصویر ۲